

Ο Τρανός Χορός και το δρώμενο του Βαλημά στην Κλεισούρα Καστοριάς

Ο Τρανός Χορός στην Κλεισούρα

Μια από τις μεγαλύτερες εορτές του χριστιανικού κόσμου είναι αυτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, το Δεκαπενταύγουστο. Είναι η εορτή της Μεγάλης Παναγίας (βλαχ. Στα-Μαρί ασιά μάρι), την οποία όλοι οι Βλάχοι τιμούν με ιδιαίτερη ευλάβεια. Κατά την εορτή αυτή της Θεομήτορος το πανηγύρι κρατά δυο μέρες σε όλα τα βλαχοχώρια. Παλαιότερα οι κτηνοτρόφοι (βλαχ. τσέλνιτσι) πανηγύριζαν τη λήξη της γαλακτοκομικής περιόδου των γιδοπροβάτων [1]. Η πρώτη μέρα του πανηγυριού είναι αφιερωμένη σε όλους τους μη κτηνοτρόφους Κλεισουριώτες. Γλεντούν με δυο ή τρεις παρέες βιολιά στις δυο πλατείες του χωριού. Την ημέρα αυτή παρέες ανδρών επισκέπτονται με τα βιολιά τα σπίτια των κτηνοτρόφων, όπου τους περιμένουν στρωμένα τραπέζια με ψημένα αρνιά, βλάχικες πίτες, μανούρια και άφθονο κρασί.

Η δεύτερη όμως μέρα, η 16η Αυγούστου, είναι καθαρά το πανηγύρι των κτηνοτρόφων, των τσελιγκάδων. Κανένας μη κτηνοτρόφος δεν μπαίνει στο χορό. Όλοι άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ντυμένοι με τα τσιπούνια αρχίζουν να κατεβαίνουν νωρίς το απόγευμα από τα καλντερίμια προς το Τσιαϊρι, την πλατεία του κάτω μαχαλά, που κατοικούσαν εξ ολοκλήρου από κτηνοτρόφους [2]. Εκεί θα χορέψουν τον Τρανό Χορό (βλαχ. Κόρλου Μάρι), τον αντιπροσωπευτικότερο βλάχικο χορό που επιβιώνει μέχρι τις μέρες μας σε πολλά βλαχοχώρια της Μακεδονίας και της Ηπείρου (Βλάστη [3], Κλεισούρα [4], Νάματα, Περιβόλι, Σαμαρίνα, Αβδέλλα [5], Φούρκα, Αετομηλίτσα, Μέτσοβο κ.ά.), κυρίως τις μέρες του Δεκαπενταύγουστου [6]. Σήμερα θα γίνουν και αρκετοί αρραβώνες. Ο χορός αυτός, με την καθολική συμμετοχή που τον χαρακτηρίζει, αποτε-



λεί άριστη ευκαιρία γνωριμίας μεταξύ των νέων. Από εδώ ξεκινούσαν παλιά τα προξενιά κι εδώ γινόταν το νυφοδιάλεγμα. Μια κοινωνία με έντονο το διαχωρισμό μεταξύ των δυο φύλων και αυστηρούς κώδικες ηθικής έπρεπε να θεσπίσει εθιμικούς τρόπους για την απαραίτητη κοινωνική λειτουργία του προξενιού [7]. Όλες οι οικογένειες κτηνοτρόφων συμμετέχουν: Αθανασίου, Αρμένη, Βακουφάρη, Βλαγκάρα, Γκαγκανιάρη, Γκόγκου, Γουδή, Γούσιου, Δήμ-

κα, Καθάριου, Καρέλα, Καρτσιώνα, Καφέ, Κολέτσα, Λιγκανάρη, Λούπα, Μπαλαξή, Μπάμπα, Μπισιοβίτη, Νταμπίζια, Νώττα, Πατσικά, Ρούβα, Σιώκη, Σμιξιώτη, Σπανογιώργου, Στεγνού, Τατάκη, Τζιάνα, Τζιμήκα, Φουρκιώτη, Χήττα, Χριστούλια κ.ά..

Ο Τρανός Χορός έχει περισσότερο κοινωνικό παρά ψυχαγωγικό χαρακτήρα, έχει χαρακτήρα «ανταμώματος» και είναι κατάλοιπο των αρχαίων δωρικών χορών με μπροστάρη-επικεφαλής το γεροντότερο του χωριού [8]. Στον χορό αυτό θα επιδείξουν την ομορφιά, την λεβεντιά, τα πλούτη και τις ικανότητές τους στο χορό και στο τραγούδι. Ο ομαδικός αυτός τελετουργικός χορός αποτελείται από έναν μεγάλο ανοιχτό κύκλο με τους χορευτές πιασμένους από τα χέρια κατά σειρά ηλικίας και κατά φύλο [9].

Ο χορός τελείται με τη συμμετοχή 200-300 ατόμων και πάνω, στο μεσοχώρι ή έξω από την εκκλησία. Οι χορευτές χωρίζονται σε δυο ομάδες που αποτελούνται κατά σειρά ηλικίας, η πρώτη από άνδρες, με τελευταίο αυτόν που αρραβωνιάστηκε πιο πρόσφατα, και η δεύτερη από γυναίκες κατά την ίδια σειρά [10]. Αρχίζει λοιπόν το τραγούδι η πρώτη ομάδα των ανδρών και προχωρούν χορεύοντας πιασμένοι χέρι – χέρι με τους αγκώνες λυγισμένους. Αφού πουν την πρώτη στροφή σταματούν το τραγούδι και συνεχίζουν το χορό. Η δεύτερη ομάδα των γυναικών είναι αυτή που τραγουδά τώρα επαναλαμβάνοντας την στροφή που είπε η πρώτη ομάδα. Η επανάληψη, το δευτέρωμα της ίδιας στροφής λειτουργεί σαν αχός και αντίλαλος σε φαράγγια.

Τα τραγούδια του Τρανού Χορού λέγονται με την παρακάτω σειρά:

Βάτους κι αγκάθια πάτησα Βασίλω μου (πριν τον Τρανό Χορό) - Αέρας - Το βράδυ βγαίνει ο Αυγερινός - Αντίκρουτα απ' τον Γαλατά [11] - Αμπέλι μου πλατύφυλλο [12] - Κάτω στους τρανούς τους κάμπους - Κάτω στον Άγιο-Θόδωρο [13] - Ο Μήλιος οπραματευτής [14] - Κωνσταντούλας [15] - Άκου το πουλί μπεινά

Το πανηγύρι όμως δεν τελειώνει εδώ. Μετά τον Τρανό Χορό λέγονται τα τραγούδια: Τζάλιλι ντι Στα-Μαρί (Τις ημέρες της Παναγίας) – Ποιος θε' να πάει στην Αμερική – Βγήκα ψηλά στον Ελυμπο – Ζήδρος [16] – Κάτω στην άσπρη πέτρα – Κατερίνα – Λαφίνα [17], κατά τη διάρκεια των οποίων χορεύουν όλοι οι νέοι.

Πριν το δρώμενο του Βαλμά λέγεται από τον πρωτοχορευτή το τραγούδι "Πήρεν ο Απρίλης δώδεκα".

Τρανός Χορός και αστικοποίηση

Η ταχύρυθμη αστικοποίηση που άρχισε μετά τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ακόμη περισσότερο του Εμφυλίου Πολέμου που ακολούθησε, δεν άφησε περιθώριο για μια αδιατάρακτη πολιτιστική συνέχεια. Δύο παράγοντες ήταν κυρίως αυτοί που αποτέλεσαν τα μεγαλύτερα εμπόδια για τη διατήρηση του πολιτιστικού θησαυρού της Κλεισούρας: α) ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η φρικτή σφαγή της 5ης Απριλίου 1944 από τις δυνάμεις κατοχής, οι καταστροφές που αυτή συνεπαγόταν και



οι απώλειες ανθρωπίνων ζώων και β) Η μετανάστευση των κατοίκων, η οποία οφειλόταν και οφείλεται ακόμη στην έλλειψη εργασιών λόγω κακής κρατικής πολιτικής στην περιοχή και στο ιδανικό του εξευρωπαϊσμού. Φυσική συνέπεια όλων αυτών των παραγόντων ήταν ο μαρasmus του οικισμού και η εγκατάλειψη των παλαιών εθίμων, που ζουν στη μνήμη των γεροντότερων ως αναμνήσεις. Εντούτοις το γεγονός ότι η Κλεισούρα μεταβλήθηκε για πολλούς σε τόπο παραθερισμού για τους καλοκαιρινούς μήνες σε συνδυασμό με το ότι το έθιμο του Τρανού Χορού τελούνταν (λάμβανε χώρα) αποκλειστικά το Δεκαπενταύγουστο, μας είναι δυνατό να αντιληφθούμε και το λόγο για τον οποίο διατηρήθηκε μέχρι της μέρες μας αναλλοίωτο στο μεγαλύτερο μέρος του.



Στην Κλεισούρα η αστική τάξη αποτελούνταν κυρίως από Μοσχοπολίτες πρόσφυγες, που κατέφυγαν σ' αυτή μετά το 1769 και αποτελούσαν τους μόνιμους κατοίκους, ενώ η τάξη των κτηνοτρόφων, που ασκούσε ημινομαδική κτηνοτροφία, αποτελούνταν από πρόσφυγες προερχόμενους κυρίως από τα βλαχοχώρια της Πίνδου και του Γράμμου. Οι διαφορές ανάμεσα στις δυο αυτές τάξεις ήταν αρκετά έντονες κι έτσι δημιουργήθηκε μια διαφορετική έκφραση στη μουσική, στα επαγγέλματα, στη μόρφωση κ.ο.κ. Η αστικοποίηση των Μοσχοπολιτών και η προσήλωσή τους στην ελληνική παιδεία είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον γρήγορο γλωσσικό εξελληνισμό τους. Στην κωμόπολη σήμερα η χρήση της βλάχικης γλώσσας από το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων ακόμα και από τους νέους είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο. Η εγκατάλειψη της βλάχικης γλώσσας παρατηρείται μετά την εγκατάσταση πολλών Κλεισουριέων στα αστικά κέντρα, όπου αφομοιώθηκαν πλήρως και εντάχθηκαν σε μια κοινωνία τελείως διαφορετική από το ομοιογενές βλάχικο περιβάλλον. Ο εξελληνισμός τους όμως οφείλεται και στη διαχείμαση των κτηνοτρόφων σε περιοχές με ελληνόφωνο πληθυσμό, παρά την κλειστή σε ξένες επιγαμίες κοινωνία που διατηρήθηκε μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Καταλυτικά βέβαια επέδρασε στην συρρίκνωση της βλάχικης γλώσσας και το γενικότερο αποβλαχισμό τους και το κήρυγμα του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) κατά το πέρασμά του από την περιοχή [18].

Παλαιότερα ο Τρανός Χορός τελούνταν μόνο από τις

κτηνοτροφικές οικογένειες και κανένας από τους ανήκοντες στις αστικές οικογένειες δεν συμμετείχε. Στις μέρες μας αυτό δεν τηρείται και συμμετέχουν όλοι ανεξαιρέτως. Εντονος είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα στους κτηνοτρόφους - φορείς της παραδοσιακής νοοτροπίας και τους επιστρέφοντες αστούς - φορείς νεωτερικών ιδεών. Οι κτηνοτρόφοι είναι εκεί, στο μεγάλο χορό, για να διακηρύξουν ανάμεσα στα άλλα ότι αυτοί είναι οι φορείς της συνέχειας και της αυθεντικής παράδοσης, ενώ οι άλλοι είναι εκεί για να διακηρύξουν την πίστη τους και την αφοσίωσή τους στην κοινότητα από την οποία κατάγονται. Αυτή είναι μάλλον η κυρίαρχη αντίθεση στο χωριό τα τελευταία χρόνια, παρόλο που οι κτηνοτρόφοι θεωρούνται από τους αστούς κατώτερο κοινωνικό στρώμα λόγω του ότι εποίκησαν το χωριό αργότερα [19].

Αυτή η ανεξέλεγκτη συμμετοχή των αστών είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να δεχθούν πολλές μεταβολές και επιρροές τα ομαδικά τελετουργικά τραγούδια του Τρανού Χορού, παρά την αυστηρότητα με την οποία αυτός τελούνταν. Η αυστηρότητα αυτή εντούτοις δεν χάθηκε ως προς το χορευτικό μέρος του εθίμου και κυρίως ως προς τη θέση των χορευτών. Το ήθος του βλάχικου πολιτισμού δεν επιτρέπει αταξία στην εκτέλεση του εθίμου, αλλά απαιτεί ιεραρχία και σεβασμό.

Το τραγούδι στον Τρανό Χορό

Τα τραγούδια λέγονται χωρίς τη συνοδεία μουσικών οργάνων και χορεύονται «στα τρία» ή «στρωτά». Περιγράφουν διάφορα γεγονότα ιστορικά, θρησκευτικά κλπ. αλλά εξυμνούν και την αγάπη και την λεβεντιά. Οι ομοιότη-

τες που παρουσιάζουν κατά τόπους μαρτυρούν τις μετακινήσεις πληθυσμού από το ένα βλαχοχώρι στο άλλο, αλλά και τις μεταξύ τους επιμειξίες. Ετσι βλέπουμε ότι αρκετά από τα τραγούδια που λέγονται σήμερα στην Κλεισούρα, στη Βλάστη και στα Νάματα, απαντώνται και στους Τρανούς Χορούς που τελούνται στα βλαχοχώρια της Πίνδου (Αβδέλλα, Σαμαρίνα, Περιβόλι, Φούρκα κ.ά.). Ο περιβολιώτης μουσικολόγος G. Marcu παρατηρεί χαρακτηριστικά για το στυλ των βλάχικων τραγουδιών ότι τραγουδιούνται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα ομαδικά, είτε ομοφωνικά είτε πολυφωνικά. Ο Marcu αναφέρει και τη συνήθεια του αντιφωνικού τραγουδιού, το οποίο και θεωρεί ότι προέκυψε από την ανάγκη των τραγουδιστών να ξεκουράζονται κατά τη διάρκεια του τραγουδιού [20]. Τα τραγούδια του Τρανού Χορού είναι ομαδικά, ομοφωνικά και ετεροφωνικά, αλλά και αντιφωνικά παράλληλα. Πρόκειται για τραγούδια χορικά, τραγούδια ομαδικά που συνοδεύονται με κίνηση-χορό [21]. Τραγούδι και χορός σαν αδιάσπαστη ενότητα λόγου-μέλους-κίνησης είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Τρανού Χορού.

Στα τραγούδια του Τρανού Χορού δεν υπήρξε ιδιαίτερη δυσκολία κατά τη διάρκεια της συλλογής-καταγραφής τους γιατί ήταν αρκετοί αυτοί που τα γνώριζαν και πρόθυμα μας τα τραγούδησαν. Κατά την καταγραφή τους όμως διαπιστώσαμε ότι όλοι οι τραγουδιστές συχνά ξεχνούσαν λέξεις ή και στίχους ολόκληρους με αποτέλεσμα την διάσπαση της ενότητας του τραγουδιού. Στην ίδια διαπίστωση μπορεί να καταλήξει κανείς και με την συμμετοχή στον Τρανό Χορό: οι συμμετέχοντες οδηγούνται διαρκώς σε παραφωνίες λόγω άγνοιας των τραγουδιών. Ακόλουθο όλων αυτών ήταν η επιβεβλημένη, αλλά κατά το δυνατόν περιορισμένη επέμβασή μας για την διόρθωση των σφαλμάτων μετά από αλληπάλληλες συγκρίσεις και απομαγνητοφωνήσεις των τραγουδιών.

Τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της σταδιακής μείωσης του κτηνοτροφικού πληθυσμού και της ολοένα και μεγαλύτερης συμμετοχής μη κτηνοτρόφων στο Τρανό Χορό, εισήχθησαν και τραγούδια που λέγονται σε άλλες περιστάσεις με χαρακτηριστικότερα τα "Αντουνάτς βα σουάτσιλι" (Αιντε 'σεις συντρόφισσες) [22] και "Νάθιματς μάτα μωρ' φιάτα" (Ανάθεμα τη μάνα μωρέ κόρη). Η εισαγωγή των τραγουδιών αυτών είναι πιθανόν αποτέλεσμα της άγνοιας των άλλων τραγουδιών του Τρανού Χορού, κυρίως από τους μη κτηνοτρόφους. Αρκετά όμως είναι κι αυτά που έχουν παραγκωνιστεί τόσο λόγω του πλήθους τους όσο και λόγω του μεγέθους τους.

Το δρώμενο του Βαλμά και η μαρτυρία του Α. Βαλαωρίτη στα 1878

Στην Κλεισούρα με το τέλος του Τρανού Χορού τελείται ένα παλιό κτηνοτροφικό παιχνίδι, ο Βαλμάς [23]. Οι γυναίκες κατά την παράδοση αποσύρονται για να παρακολουθήσουν το δρώμενο, στο οποίο εθιμικά επιδίδονται οι άνδρες. Οι γυναίκες θα ξαναμπούν μετά το Βαλμά για να χορέψουν μετά από τους άνδρες. Το δρώμενο αυτό χαρακτηρίζεται από τη γενική ανδροκρατική ιδεολογία. Γύρω στα 20 παλικάρια πιάνονται στη σειρά, ο ένας από το ζωνάρι του άλλου. Ο πρώτος είναι ο κεχαγιάς (βλαχ. κιχαγιέ [24]), το αφεντικό, και ο τελευταίος ο βαλμάς (βλαχ. βαλμά ή βαλαμά [25]), ο αλογοβοσκός του ναργιλέ (βλαχ. ιργκιλέ [26]), δηλαδή του κοπαδιού αλόγων που συντηρεί ο κεχαγιάς. Το κοπάδι των αλόγων αποτελούν τα παλικάρια μεταξύ κεχαγιά και βαλμά. Ο κεχαγιάς που κρατά στο χέρι ένα ζωνάρι-λουρί (παλαιότερα μια ξύλινη βέργα), αρχίζει τη στιχομυθία. Η στιχομυθία αυτή παλιότερα γινόταν στα βλάχικα, ο εξελληνισμός της όμως προήλθε πιθανόν από το γεγονός ότι οι θεατές του δρωμένου τις τελευταίες δεκαετίες ήταν άτομα που δεν γνώριζαν την βλάχικη γλώσσα [27]. Κάθε απάντηση του βαλμά συνοδεύεται από κνηγητό του αφεντικού να τον χτυπήσει με το λουρί. Αυτός προσπαθεί να αποφύγει τα χτυπήματα και συμπαρασύρει όλα τα παλικάρια που συμβολίζουν το κοπάδι των αλόγων. Ορισμένες φορές ανεβαίνει καβάλα πάνω στους ώμους του τελευταίου για να αποφύγει το αφεντικό του.

Το δρώμενο αυτό, που τελείται εδώ και χρόνια απaráλλακτο χωρίς χασμωδίες και μεταγενέστερες προσθήκες, σχετίζεται σαφώς με το έργο του μεγάλου Βλάχου ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη [28] «Δημώδης περί βαλμά θρύλος» (Λευκάδα 1878) [29]. Ο ποιητής αρχικά ταυτίζει το βαλμά με πτηνό της νύχτας, του οποίου η εμφάνιση είναι προάγγελος μεγάλων συμφορών και στη συνέχεια αναφέρει έναν παλιό θρύλο για δυο αδελφούς βαλμάδες, απ' τους οποίους ο μεγαλύτερος, ο Μήτρος, καταδυνάστευε τον μικρότερο, τον Γιώργο, ο οποίος έβοσκε τα άλογα. Κάποια μέρα παρουσιάστηκε ευκαιρία να πωληθούν οκτώ άλογα, κατά τη μεταφορά τους όμως προς πώληση ο Μήτρος διαπίστωσε ότι έλειπε ένα και τυφλωμένος από οργή σκότωσε τον αδελφό του τον Γιώργο. Λίγο αργότερα όμως ο αδελφοκτόνος διαπίστωσε ότι τα άλογα ήταν οκτώ και ότι το ένα που έλειπε ήταν αυτό το οποίο ίππευε ο αδελφός του ο Γιώργος. Κλαίγοντας λοιπόν πάνω στο σώμα του νεκρού αδελφού του, ο Μήτρος παρακάλεσε το Θεό να τον μεταμορφώσει σε πτηνό που μέχρι σήμερα περιπλανιέται θρη-

νώντας. Στο διάλογο που διεξάγεται μεταξύ βαλμά και κεχαγιά διακρίνει κανείς την προσπάθεια του βαλμά να αντιδράσει στην καταδυνάστευσή του από τον κεχαγιά.

Εκτός όμως του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αξιόλογη είναι και η καταγραφή και περιγραφή του εθίμου από τον Περικλή Παπαχατζή στα 1893. Η μαρτυρία αυτή βοηθά στην επιβεβαίωση του παραπάνω συμπεράσματος ότι το δρώμενο τελούνταν στη βλάχικη γλώσσα. Γράφει λοιπόν: «Το παιχνίδι αυτό παίζεται συνήθως από παλικάρια και από άντρες. Η ονομασία του προέρχεται από τη λέξη βαλμάς (βοσκός αγέλης αλόγων - ιπποφορβείου, ιππότροφος). Γίνεται κατά τον ακόλουθο τρόπο:

Όλοι όσοι θέλουν να λάβουν μέρος σ' αυτό το παιχνίδι πιάνονται ο ένας με τον άλλο από το ντουλαμά από την πλάτη και οι δυο πιο χωρατατζήδες τοποθετούνται ο ένας στην αρχή και ο άλλος στο τέλος. Αυτός στην αρχή λογαριάζεται ως το αφεντικό - ο κύριος (βλαχ. ντόμνουλ') των αλόγων-φοράδων, γιατί όλοι οι άλλοι μετά τον πρώτο και μέχρι τον τελευταίο θεωρούνται άλογα-φοράδες. Αυτός στο τέλος είναι ο βαλμάς (ο υπηρέτης του αφεντικού).

Το αφεντικό κάνει κάποιες ερωτήσεις στο βαλμά και με τις ευτράπελες απαντήσεις που δίνει, προκαλεί το γέλιο στο παρευρισκόμενο πλήθος που παρακολουθεί. Ορισμένες φορές ο βαλμάς απαντά στα ελληνικά και εξαιτίας αυτού του γεγονότος ομιλεί παρεφθαρμένα βλάχικα, πράγμα που προκαλεί ακόμα περισσότερα γέλια στο πλήθος. Για περισσότερη πλάκα όμως, πολλές φορές το αφεντικό μιλάει στα ελληνικά και ο υπηρέτης στα βλάχικα, γιατί οι ερωτήσεις που κάνει το αφεντικό, δεν πείθουν το βαλμά και αυτός προσποιείται ότι δεν καταλαβαίνει ελληνικά και μιλάει βλάχικα. Αυτό εκνευρίζει το αφεντικό, το οποίο τρέχει πίσω από το βαλμά με μια βέργα (σήμερα λουρί) για να τον χτυπήσει και να τον στρέψει προς την άλλη πλευρά, το οποίο μεταξύ άλλων, προκαλεί χαλασμό από τα γέλια του κόσμου.

Το παιχνίδι γίνεται σε γιορτές, μετά το τέλος του χορού. Για τα παιδιά το συμβάν αυτό είναι ένα σύνηθες παιχνίδι και ελάχιστα τα ενδιαφέρει η φροντίδα



του υπηρέτη για τις φοράδες του αφεντικού. Συγκεκριμένα το αφεντικό κάνει ερωτήσεις στον υπηρέτη κατά τον παρακάτω τρόπο [30]:

- Αφεντικό: Ω Βαλμά!!

- Βαλμάς: (Προτρέπει τις φοράδες να προχωρήσουν, προφασιζόμενος ότι δεν ακούει, λέγοντας) Ιι, Ιι!! (Κι αυτό ακολουθείται από κάποια βρισιά στις συστάσεις του αφεντικού και κυρίως στις συστάσεις του αφεντικού του)

- Αφ.: Δεν ακούς βρε;

- Βαλ.: Τραβάει ο μύλος, δεν μπορώ να ακούσω.

- Αφ.: Τι έχει εκείνη η φοράδα και κουτσαίνει; (Στο σημείο αυτό ένας από τους νέους που λογίζονται ως φοράδες κουτσαίνει)

- Βαλ.: Ντε!! Ξέρω εγώ; Πήγε να πει νερό και τη δάγκωσε ένας βάτραχος.

- Αφ.: (Θυμώνει και οπλισμένος με μια βέργα αμέσως χτυπά το βαλμά, ο οποίος πιάνεται στην ουρά των φοράδων, αναζητώντας τη σωτηρία από την αντίθετη πλευρά από αυτή από την οποία έρχεται το αφεντικό) Πώς βρε!! Σκύλε, εσύ θα μου ψοφήσεις όλες τις φοράδες!!

- Αφ.: (Αφού ηρεμήσει, αρχίζει πάλι το αφεντικό) Εμ εκείνη η μπάλια, που είναι;

- Βαλ.: Πήγε να βοσκήσει και τη δάγκωσε ένα φίδι στα αυτιά και ψόφησε. (Πάλι εξοργίζεται το αφεντικό και πάλι ψάχνει να τον χτυπήσει με τη βέργα. Ο υπηρέτης προφυλάσσεται, όσο μπορεί και συνεχίζει να προτρέπει τις φοράδες να προχωρήσουν, βρίζοντάς 'τες για το αφεντικό και την αφεντικίνα.

- Αφ.: Εμ το τομάρι τι το έκανες;

- Βαλ.: Το έκανα γούνα στη γυναίκα σου.

- Αφ.: Πώς βρε σκύλε, δεν έχει η γυναίκα μου γούνα για να της κάνεις εσύ; (Σε όλες τις απαντήσεις το αφεντικό αναζητά να χτυπήσει τον υπηρέτη).

- Αφ.: Τα πόδια τι τα έκανες;

- Βαλ.: Τα έδωσα στην γυναίκα σου να κάνει πατσά.

- Αφ.: Τα πέταλα τι τα έκανες;

- Βαλ.: Τα έδωσα στη γυναίκα σου να κάνει πιάτα, γιατί δεν έχει σε τι να φάει.

- Αφ.: Τα αυτιά τι τα έκανες;

- Βαλ.: Τα έδωσα στη γυναίκα σου να κάνει κουτάλια, να έχετε να τρώτε. Διαρκώς έτσι συνεχίζει το αφεντικό να ενδιαφέρεται για την αιτία θανάτου των φοράδων και για κάθε τμήμα του σώματός τους. Οι απαντήσεις που κάθε φορά διαφέρουν, όπως εκείνες που κάνει στο βαλμά είναι άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο έξυπνες. Αφού τελειώσει με την αιτία θανάτου των φοράδων, αρχίζει με άλλη.

Στους Βλάχους-Αρμάνους των Μογλενών το παιχνίδι αυτό ονομάζεται Tser [31]. Σημαντικότερη είναι η τελευταία αυτή πληροφορία του Παπαχατζή για επιβίωση του εθίμου αυτού και στους Βλαχομογλενίτες. Εντούτοις παρά την επισταμένη έρευνά μας δεν καταφέραμε να αντλήσουμε καμία σχετική πληροφορία από την περιοχή των Μογλενών. Το δρώμενο αυτό διαρκεί 15-20 λεπτά και με το τέλος του αρχίζει και πάλι το γλέντι με τα βιολιά. Πρώτα όμως θα χορέψουν όσοι συμμετείχαν στον Τρανό Χορό – πρώτα οι άντρες και μετά οι γυναίκες θα χορέψουν το τσάμικο το βαρύ και τη σβαρνιάρρα ή το χορό της πεθεράς – και στη συνέχεια το γλέντι θα γίνει παλλαϊκό μέχρι το πρωί.

Οι Κλεισουριώτες ακόμη και σήμερα δεν ξεχνούν τον Τρανό Χορό και το δρώμενο του Βαλμά και τα δυο τελούνται ανελλιπώς κάθε χρόνο στην πλατεία του πάνω μαχαλά, στον αυλόγυρο του Αη-Νικόλα, παρά την αλλοτρίωση που επέφερε η σύγχρονη τεχνολογία και καταδεικνύουν ότι η παράδοση της Κλεισούρας δεν θα χαθεί.

Διάλογος κεχαγιά-βαλμά

Κ (εχαγιάς): Ω βαλμά, βαλμά;

Β(αλμάς): Ιι, Ιι. (φωνάζει στις φοράδες αδιαφορώντας)

Κ: Δεν ακούς βρε;

Β: Τραβάει ο μύλος, δεν μπορώ ν' ακούσω.

Κ: Που τα 'χεις τ' άλογα βρε;

Β: Εδώ τα 'χω αφεντικό.

Κ: Τα μέτρησες; Είναι όλα ιδώ;

Β: Τα μέτρησα, αφεντικό, δε λείπ' κανένα.

Κ: Η φοράδα εκείνη τι έχει και κουτσαίνει;

Β: Βρε! Ξέρω εγώ; Πήγε να πιεί νερό και την δάγκωσε ένα βατράχι.

Κ: Πως βρε σκύλε, εσύ θα μου ψοφήσεις όλες τις φοράδες! Δεν μ' λες; Η φοράδα η καρά σου με το τσιουκάνι είν' ιδώ;

Β: Όχι.

Κ: Τι έγινε;

Β: Να ιδώ παρακάτ' τν έφαγι ου λύκους.

Κ: Κι του τουμάρ' τι το 'κανες;

Β: Καλά δεν είδες σήμερα τα' γούνα που φορούσι η κυρά σ' στην εκκλησία!

Κ: Πώς βρε σκύλε, δεν έχει η κυρά μ' γούνα, για να της κάνεις εσύ;

Κι του τσιουκάν' τι το 'φκιασισ;

Β: Του τσιουκάνι; Ήταν η ντούμπλα που φοράει η γυναίκα σ'.

Κ: Τα πόδια βρε τι τα 'κανες;

Β: Τα 'δωσα στη γυναίκα σ' καλά τι φάγατε σήμερα;

Κ: Πατσιά, αν θυμάμι καλά.

Β: Ε, τα πουδάρια τς φουράδας ήταν!

Κ: Καλά, την φουράδα αυτή την είχαμε κι καλιγουμένη, τα πέταλα τι τα 'κανες;

Β: Τα 'δωσα στη γυναίκα σ' να κάνει πιάτα, γιατί δεν έχει σε τι να φάει! (ή τα 'κανε η γυναίκα σ' σκουλαρίκια!)

Κ: Κι τ' αυτιά τι τα 'κανες βρε;

Β: Τα 'δωσα αφεντικό σ' κυρά σ' να τα κάνει κουτάλια, να 'χετε με τι να τρώτε!

Διαρκώς έτσι συνεχίζει το αφεντικό να ενδιαφέρεται για την αιτία θανάτου των φοράδων και για κάθε τμήμα του σώματός τους. Οι απαντήσεις που κάθε φορά διαφέρουν, όπως εκείνες που κάνει στο βαλμά είναι άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο έξυπνες. Αφού τελειώσει με την αιτία θανάτου των φοράδων, αρχίζει με άλλη. Στους Βλάχους-Αρμάνους των Μογλενών το παιχνίδι αυτό ονομάζεται: "Tser". Σημαντικότερη είναι η τελευταία αυτή πληροφορία του Παπαχατζή για επιβίωση του εθίμου αυτού και στους Βλαχομογλενίτες. Εντούτοις παρά την επισταμένη έρευνά μας δεν καταφέραμε να αντλήσουμε καμία σχετική πληροφορία από την περιοχή των Μογλενών.

Το δρώμενο αυτό διαρκεί 15 – 20 λεπτά και με το τέλος του αρχίζει και πάλι το γλέντι με τα βιολιά. Πρώτα όμως θα χορέψουν όσοι συμμετείχαν στον Τρανό Χορό – πρώτα οι άντρες και μετά οι γυναίκες θα χορέψουν το τσάμικο το βαρύ και τη σβαρνιάρρα ή το χορό της πεθεράς – και στη συνέχεια το γλέντι θα γίνει παλλαϊκό μέχρι το πρωί.

Οι Κλεισουριώτες ακόμη και σήμερα δεν ξεχνούν τον Τρανό Χορό και το δρώμενο του Βαλμά και τα δυο τελούνται ανελλιπώς κάθε χρόνο στην πλατεία του πάνω μαχαλά, στον αυλόγυρο του Αη-Νικόλα, παρά την αλλοτρίωση που επέφερε η σύγχρονη τεχνολογία και καταδεικνύουν ότι η παράδοση της Κλεισούρας δεν θα χαθεί.

Σημειώσεις

1. Περί των κτηνοτρόφων της Κλεισούρας βλ. σχ. Βακουφάρης 1989.
2. Μετά το 1950, λόγω της πυρπόλησης του κάτω μαχαλά της Κλεισούρας από τους Γερμανούς, ο Τρανός Χορός χορεύεται στην πλατεία του Αγίου Νικολάου, που σήμερα θεωρείται και η κεντρική πλατεία του χωριού. Παπαμιχαήλ 1972, 69.
3. Αναγνωστοπούλου 2000, 64.
4. Βλ. σχ. Βακουφάρης 1994. Παπάνας 1994. Σιώκης 2001.
5. Μπίρκας 1978, 221-223.
6. Ο Τρανός χορός, όπου επιβιώνει, χορεύεται στις μεγάλες γιορτές, συνήθως της Παναγίας και της Αγ. Παρασκευής στην αυλή της εκκλησίας, σε ανοιχτό κύκλο, κατά φύλο και ηλικία, και μετέχει όλο το χωριό. Είναι χορός τελετουργικός, με λιτές κινήσεις, και ίσως συμβολίζει το πέρασμα του χρόνου. Παράλληλα συμβολίζει τον κύκλο της ζωής που κλείνει με τους γέροντες. Γι' αυτό και τους δίνεται η τιμή των πρωτοχορευτών. (Ημερολόγιο Συλλόγου Βλάχων Βέροιας 2000).
7. Νιτσιάκος 1995, 139. Νιτσιάκος, Λαϊτσος 1995, 125.
8. Caranica 1937, 6. Κατσανεβάκη 1998, τομ. Α', 36.
9. Λαζάρου 1979, 385. Κατσανεβάκη 1998, τομ. Α', 27, σημ. 1.
10. Γράφουν σχετικά οι Νιτσιάκος και Λαϊτσος για τη διάταξη των χορευτών: «Μπροστά οι άνδρες και πίσω οι γυναίκες. Μια σειρά με δικό της πολύ σημαντικό κοινωνικό νόημα. Στους κόλπους κάθε φύλου κύρια διαίρεση η ηλικιακή. Πρώτα οι ηλικιωμένοι, ακολουθούν οι μεσήλικες, μετά οι νιόπαντροι και τέλος οι υποψήφιοι γαμπροί και οι έφηβοι. Η ίδια σειρά ισχύει και στις γυναίκες..... Το άτομο ξέρει τη σειρά του, όπως ξέρει και τα διαδοχικά στάδια που θα περάσει στον κύκλο της ζωής του. Νομοτελειακά κι αναπότρεπτα. Κάθε φορά θα ενταχθεί εκεί που του αρμόζει, μυσόμενος παράλληλα στο ήθος που αρμόζει στην παραπάνω κατηγορία». Νιτσιάκος 1995, 136, 138. Νιτσιάκος, Λαϊτσος 1995, 122-123.
11. Το τραγούδι, που αναφέρεται στην Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους το 1453, λέγεται και στον Τρανό Χορό της Αβδέλλας. Μπίρκας 1978, 246. Έξαρχος 2001, τομ. Α', 350, 457 (σημ. 1).
12. Απαντάται και στη Σαμαρίνα Γρεβενών. Χατζημπύρρου 1998, 11.
13. Το τραγούδι αυτό αναφέρεται στη μάχη της Φυλουργιάς το 1854, όταν βλάχικα τσελιγκάτα από όλα τα βλαχοχώρια (Αετομηλίτσα-Ντένισκο, Βλάστη-Μπλάτσι, Νάματα-Πιπιλίστα, Σαμαρίνα κ.ά), ήρθαν σε σύγκρουση με τους Τούρκους και ακολούθησε σφαγή 1000 περίπου Βλάχων κτηνοτρόφων. Βλ. σχ. Έξαρχος 1987, 59.
14. Το κυρατζήδικο αυτό τραγούδι λέγεται επίσης στην Αετομηλίτσα και στην Αβδέλλα με αρκετές διαφορές. Μπίρκας 1978, 241-243. Νιτσιάκος 1979, 67.
15. Το τραγούδι απαντάται και στο Περιβόλι, όπου χορεύεται «στα τρία» σε μεγάλους χορούς και ιδιαίτερα στο τριήμερο πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής. Νιτσιάκος 1995, 147-148. Νιτσιάκος, Λαϊτσος 1995, 133. Κατσανεβάκη 1998, τομ. Β', 451-455.
16. Ο Πάνος Ζήδρος ή Ζήτρος ή Ζήντρος (1700-1750) υπήρξε γόνος μεγάλης αρματολικής οικογένειας της Πίνδου και είχε ως έδρα του το Βλαχολείβαδο Ολύμπου, απ' το οποίο και εξουσίαζε το αρματολίκι του ως έξαρχος της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Μετά το θάνατό του (περίπου σε ηλικία 128 ή 130 χρονών) το αρματολίκι αυτό υπήχθη στο γαμπρό του, τον Πάνο Τσάρα και έπειτα στον υιό αυτού, τον Νίκο Τσάρα. Ο Πάνος Ζήδρος είχε έναν γιο, τον Φώτιο ή Φώτο (1750-1768) ή κατ' άλλους Δημήτριο, ο οποίος όμως δολοφονήθηκε περίπου στα 1768 από το πρωτοπαλίκαρο και ψυχογιό του Ζήδρου, το Λάππα (1750 περίπου), γιατί ο γερο-Ζήδρος τον είχε αρραβωνιάσει με μια νέα που αγαπούσε ο Λάππας. Βαλαωρίτης 1859, 235-236. Βαλαωρίτης 1867, 315. Κρυστάλλης α.έ., 686. Caragiani 1929, 119, 145-146, 157-158, 170, 175. Ενισλειδής 1951, 119-120, 123-125. Κασομούλης 1997, 10-11. Παπακωνσταντίνου 1997, 23-32. Έξαρχος 2001, τομ. Β', 479-481. Το τραγούδι απαντάται και στη Φούρκα Ιωαννίνων. Έξαρχος 1987, 307.
17. Απαντάται στη Σαμαρίνα και στην Αετομηλίτσα. Ενισλειδής 1951, 116. Νιτσιάκος 1979, 65.
18. Περί του αντιβλαχικού κηρύγματος του Κοσμά του Αιτωλού βλ. σχετικά Σιώκης 2002, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, αλλά και Μαμασούλα 2001.
19. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι προερχόμενοι από αστικές οικογένειες Κλεισουριώτες αποκαλούν προσβλητικά και υποτιμητικά τους Κλεισουριώτες κτηνοτρόφους «Κατσιαούνους».
20. Marcu 1977, 26-27. Κατσανεβάκη 1998, τομ. Α', 36-37 και τομ. Β', 392-397.
21. Κατσανεβάκη 1998, τομ. Α', 23.
22. Το τραγούδι αυτό λέγεται το βράδυ του Σαββάτου πριν το γάμο όταν πηγαίνουν τη νύφη να πάρει νερό από τρεις εξωτερικές βρύσες, με το οποίο θα λουστεί ανήμερα του γάμου. Σήμερα στην Κλεισούρα λέγεται στα βλάχικα και στα ελληνικά με εναλλαγή των στίχων. Στη Βλάστη και στα Νάματα λέγεται στα ελληνικά, μετά τον εξελληνισμό των κατοίκων και την εγκατάλειψη της βλάχικης γλώσσας. Βλ. σχ. Βαρβαρούσης 1986, 24. Σιώκης, Παράσχος 2001, 49.
23. Για γενικές πληροφορίες περί του Βαλμά βλ. σχ. Μάτσας 1980. Βακουφάρης 1994. Παπάνας 1994.
24. Mih_leanu 1901, 107. Dalametra 1906, 51. Νικολαϊδής 1909, 220. Parahagi 1974, 708.
25. Η λέξη αντιστοιχεί στην ελληνική πωλοδάμνης ή ιππότροφος και πρόκειται για το βοσκό αγέλης αλόγων – ιπποφορβείου. Parahagi 1893, 34-35. Tocilescu 1900, 114-115. Parahagi 1905, 119, 370. Dalametra 1906, 218. Parahagi 1974, 1256, 1271.
26. Parahagi 1905, 282, 370. Dalametra 1906, 116. Νικολαϊδής 1909, 179. Parahagi 1974, 682.
27. Βάσει της προφορικής μαρτυρίας του κ. Στεφάνου Πατσίκα και της περιγραφής του δρωμένου στα βιβλία του P. N. Parahagi – Vurduna "Jocuri copil_ resciculese dela Româniî din Macedonia" Analele Academiei Romane, s. II, t. XV, Bucuresci 1893 (p. 34-35) και του Gr. G. Tocilescu "Materialuri folkloristice din Literatura poporana a Aromânilor de Pericle Parahagi" Bucuresci 1900 (p. 114-115), παλαιότερα το δρώμενο γινόταν στην αρμανική - βλάχικη γλώσσα και σταδιακά εξελληνίστηκε.
28. Περί της βλάχικης καταγωγής του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879) βλ. σχετικά Caragiani 1929, 154. Έξαρχος 2001, τομ. Β', 581.
29. Βαλαωρίτης 1924, 381-385.
30. Η στιχομυθία έτσι όπως λέγεται σήμερα, παρατίθεται στο τέλος της εργασίας.
31. Parahagi 1893, 34-35. Tocilescu 1900, 114-115.

Βιβιογραφία

- Αναγνωστοπούλου 2000: Ζ. Αναγνωστοπούλου, Σήμερα έχουμε κινό να βγούμε στου σιργιάνι... να ιδούμε κι την Παναγιά κοιμάτι στα λουλούδια – Ο Τρανός Χορός στη Βλάστη Κοζάνης, εφημ. Τύπος της Κυριακής, 13 Αυγούστου 2000, 64.
- Βακουφάρης 1989: Περ. Βακουφάρης, Τα τσελιγκάτα της Κλεισούρας, εφημ. Κλεισούρα, περ. Β', έτος 2ο, φ. 19 (Σεπτέμβριος 1989).
- Βακουφάρης 1994: Περ. Βακουφάρης, Ο Δεκαπενταύγουστος στην Κλεισούρα, εφημ. Κλεισούρα, περ. Β', έτος 7ο, φ. 73 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1994).
- Βαλαωρίτης 1859: Αριστ. Βαλαωρίτης, Άπαντα – Η κυρά Φροσύνη (1859), Αθήναι ά.έ., 164-244.
- Βαλαωρίτης 1867: Αριστ. Βαλαωρίτης, Άπαντα – Αθανάσης Διάκος (1867), Αθήναι ά.έ., 245-333.
- Βαλαωρίτης 1924: Αριστ. Βαλαωρίτης, Έργα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, προλ. Αρ. Καμπάνης, τομ. 1, Αθήναι 1924.
- Βαρβαρούσης 1986: Ι. Κ. Βαρβαρούσης, Ο γάμος στη Βλάστη. Η Βλάστη Δυτικής Μακεδονίας Νομού Κοζάνης, Αθήνα 1986.
- Ενισλείδης 1951: Χ. Μ. Ενισλείδης, Η Πίνδος και τα χωριά της, Αθήναι 1951 (β' έκδοση 1996).
- Εξαρχος 2001: Γ. Εξαρχος, Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι), τομ. Α' και Β', Αθήνα 2001.
- Εξαρχος 1987: Χ. Γ. Εξαρχος, Η Φούρκα της Ηπείρου (Ιστορία-Λαογραφία), Θεσσαλονίκη 1987.
- Κασομούλης 1997: Ν. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά, εισαγ.-σημ. Γ. Βλαχογιάννης, Αθήνα 1997.
- Κατσανεβάκη 1998: Αθ. Ν. Κατσανεβάκη, Βλαχόφωνα και Ελληνόφωνα τραγούδια της περιοχής Βορείου Πίνδου. Ιστορική – Εθνομουσικολογική προσέγγιση: Ο Αρχαϊσμός τους και η σχέση τους με το ιστορικό υπόβαθρο, τομ. Α' και Β', ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1998.
- Κρυστάλλης ά.έ.: Κ. Κρυστάλλης, Άπαντα: Ποιήματα – Πεζογραφήματα – Λαογραφικά – Ιστορικά – Γράμματα, προλ.-εισαγ.-επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα ά.έ.
- Λαζάρου 1979: Αχ. Λαζάρου, Ο χορός των Βλαχοφώνων, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας, Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτωβρίου 1976, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, 383-395.
- Μαμασούλα 2001: Μαρ. Μαμασούλα, Πατροκοσμάς. Ιεουργός του λόγου και της πράξης, Αγρίνιο 2001.
- Μάτσας 1980: Νεστ. Μάτσας, Άγνωστοι ελληνικοί παράδεισοι. Μια αετοφωλιά στη Μακεδονία, εφημ. Μακεδονία, 20 Σεπτεμβρίου 1980 και εφημ. Κλεισούρα, περ. Β', έτος 3ο, φ. 29 (Ιούλιος-Αύγουστος 1990).
- Μπίρκας 1978: Κ. Μπίρκας, Αβδέλλα – Αετοφωλιά της ένδοξης Πίνδου, Αθήνα 1978.
- Νικολαΐδης 1909: Κων. Νικολαΐδης, Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσης, Αθήναι 1909.
- Νιτσιάκος 1979: Β. Γ. Νιτσιάκος, Αετομηλίτσα (παραδοσιακή λαογραφία), τευχ. Α', Γιάννινα 1979.
- Νιτσιάκος 1995: Β. Γ. Νιτσιάκος, Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου στον απόηχο μιας μακράς διάρκειας, Αθήνα 1995.
- Νιτσιάκος, Λαΐτσος 1995: Β. Γ. Νιτσιάκος, Στ. Λαΐτσος, Χορός και συμβολική έκφραση της κοινότητας: Κίνικ', Το Περιβόλι της Πίνδου. Αναζητώντας την Κοινότητα του σήμερα. Ιχνηλατώντας την Κοινωνία του χθές, Περιβόλι 1995, 119-135.
- Παπακωνσταντίνου 1997: Θ. Β. Παπακωνσταντίνου, Το προεπαναστατικό κίνημα του Καπετάν Νίκο Τζάρα (1770-1807), Αθήνα 1997.
- Παπαμιχαήλ 1972: Μιχ. Παπαμιχαήλ, Κλεισούρα Δυτικής Μακεδονίας, ακμή – πολιτισμός – αγώνες – θυσίαι – ιστορία – ηθογραφία – λαογραφία (η παλαιά Κλεισούρα από αρχαίων χρόνων μέχρι του 1913), α.τ. 1972.
- Παπάνας 1994: Ιω. Παπάνας, 15 Αύγουστο στην Κλεισούρα, εφημ. Κλεισούρα, περ. Β', έτος 7ο, φ. 73 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1994).
- Σιώκης, Παράσχος 2001: Ν. Σιώκης, Δ. Παράσχος, Οι Βλάχοι του Μουρικίου και του Σινιάτσικου, Θεσσαλονίκη 2001.
- Σιώκης 2001: Νικ. Δημ. Σιώκης, Η Μεγάλη Παναγιά στην Κλεισούρα, εφημ. Κλεισούρα, περ. Γ', έτος 15ο, φ. 140 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2001).
- Σιώκης 2002: Νικ. Δημ. Σιώκης, Η βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες διατήρησής της από τους Βλάχους απόδημους (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα), περ. Ελιμειακά, έτος 21ο, τευχ. 48 και 49, Ιούνιος και Δεκέμβριος 2002, 39-57 και 138-159.
- Χατζημπύρρου 1998: Ρ. Β. Χατζημπύρρου, Τραγούδια Δεκαπενταύγουστου στον «Τσιάτσιο» το Μεγάλο Χορό της Σαμαρίνας, ά.τ. 1998.
- Caragiani 1929: I. Caragiani, Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanic_, v. I, Bucure_ ti 1929.
- Caranica 1937: I. Caranica, 130 de Melodii Aromâne_ ti, Bucure_ ti 1937.
- Dalametra 1906: I. Dalametra, Dic_ ionar macedo-român, Bucure_ ti 1906.
- Marcu 1977: G. Marcu, Folklor Muzical Aromân, Editura Muzicala, Bucure_ ti 1977.
- Mih_ ileanu 1901: _ t. Mih_ ileanu, Dic_ ionar macedo-român, Bucure_ ti 1901.
- Papahagi 1893: P. N. Papahagi – Vurduna "Jocuri copil_ rescu culese dela Români din Macedonia" Analele Academiei Romane, s. II, t. XV, Bucuresti 1893.
- Papahagi 1905: P. Papahagi, Basme Aromâne, Bucure_ ti 1905.
- Papahagi 1974: T. Papahagi, Dic_ ionarul dialectului Aromân general _ i etimologic, ed. 2a, Bucure_ ti 1974.
- Tocilescu 1900: Gr. G. Tocilescu "Materialuri folkloristice din Literatura poporana a Aromânilor de Pericle Papahagi" Bucuresti 1900.

Νικόλαος Δημ. Σιώκης
Υποψήφιος διδάκτορας, Θεολόγος